

ศิลปะและสุนทรียศาสตร์ตะวันออก กรณีศึกษาศิลปะไทย

มโน พิสุทธิรัตนานนท์ *

บทความนี้ได้แรงบันดาลใจจากหนังสือที่เป็นบทบรรยายธรรมะ เรื่อง ศิลปะแห่งการใช้สติในทุกกรณี ของท่านพุทธทาสภิกขุ ประกอบกับประสบการณ์การเรียนรู้แก่นิสิตปริญญาตรี ในรายวิชาสุนทรียศาสตร์, มนุษย์กับการใช้เหตุผลและจริยธรรม, มนุษย์กับความงามมานานหลายปี ผสมเข้ากับความรู้สึกที่มีต่อศิลปะตะวันออกที่มีคุณค่าแต่เสื่อมความนิยมชมชอบโดยเฉพาะจากชาวตะวันออก จึงคาดหวังว่า น่าจะเปิดประเด็นเกี่ยวกับสุนทรียศาสตร์ตะวันออกมาเป็นประเด็น เพื่อปลูกจิตสำนึกและสร้างเสริมค่านิยมในผลงานของชาวตะวันออก ทั้งจะเป็นการกรุยทางให้กับการศึกษาค้นคว้า เกี่ยวกับสุนทรียศาสตร์ตะวันออกไปด้วย ส่วนศิลปะตะวันออกที่ใช้เป็นจินตภาพในการเขียนบทความนี้ เป็นศิลปะแห่งชาติ หรือศิลปะแนวประเพณีนิยม (Traditional Art) ที่ยังไม่เจือปนด้วยอิทธิพลศิลปะต่างชาติ หรือศิลปะตะวันตก แต่ก็ยังจำกัได้อยู่ในรูปลักษณะศิลปะไทย

ผศ.มโน พิสุทธิรัตนานนท์

1. ความหมายของศิลปะ

องค์ความรู้ทางศิลปะที่นำมาจัดให้มีการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษาในบ้านเมืองเราตั้งแต่ระดับพื้นฐานจนถึงระดับอุดมศึกษาล้วนแต่เป็นความรู้ที่รับมาจากทางตะวันตกแทบทั้งสิ้น เริ่มตั้งแต่ความหมายของคำว่า “ศิลปะ” (Art) ขณะที่ทางตะวันตกให้ความหมายไว้หลากหลาย ทางตะวันออกอย่างไทยเราได้นิยามเกี่ยวกับศิลปะเอาไว้ค่อนข้างจะชัดเจนโดยจะเรียกงานศิลปะว่า “งานช่างฝีมือ” (Craft, Creative Craft) หรือ “งานช่างศิลป์” ดังจะเห็นได้จากการจัดจำแนกช่างฝีมือประเภทต่างๆ ในกลุ่ม “ช่างสิบหมู่” และเรียกคนทำงาน

ศิลปะว่า “ช่าง” “ช่างฝีมือ” หรือ “ช่างศิลป์” (Artisan) แนวทางการประดิษฐ์สร้างศิลปะ ซึ่งปรากฏที่ลักษณะรูปแบบผลงานศิลปะที่สะท้อนลักษณะเฉพาะตัวของช่างศิลป์ก็จะเรียกว่า “สกุลช่าง” เช่น สกุลช่างสุโขทัย สกุลช่างกำแพงเพชร สกุลช่างไชยา เป็นต้น ไม่เรียกแบบอย่างศิลป์ (Style of art) เหมือนอย่างศิลปะตะวันตก (ยุโรป) ลักษณะเด่นของศิลปะตะวันออกคือความประณีตละเอียดลออในฝีมือเชิงช่าง ซึ่งสอดคล้องกับที่ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวไว้ว่า...ศิลปะนั้นความหมายสำคัญอยู่ที่ความงาม ความเป็นสิ่งที่ต้องใช้ฝีมือคือทำได้ยาก แล้วก็ให้สำเร็จประโยชน์จนถึงที่สุดในความมุ่งหมายแห่งเรื่องนั้นๆ ... (พุทธทาสภิกขุ มปป.,2)

ความหมายของศิลปะที่ว่าให้สำเร็จประโยชน์นั้น ขยายความได้ว่า ศิลปะหรืองานช่างฝีมือนั้นมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องชีวิตของคน หากแต่ไม่ใช่เชิงประโยชน์ใช้สอยเป็นหลักแต่เป็นเชิงพัฒนาคุณค่าด้านจิตใจ อาจเป็นเพราะว่าศิลปะมีเนื้อหาที่เกี่ยวกับความเชื่อความศรัทธาทางศาสนาเป็นสำคัญนอกเหนือจากความงามในตัวมันเอง ศิลปะจึงเข้าไปเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเรื่องความดีและจริยธรรมตามหลักศาสนาด้วย ดังความตอนหนึ่งที่ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า...คำว่าศิลปะนี้ไม่ใช่เรื่องหลอก เรื่องลวง เรื่องตบตา เรื่องคดโกง เรื่องปลอมเทียมอะไร มันให้สำเร็จประโยชน์ แต่ยิ่งไปกว่าธรรมดาคือต้องงามด้วย...(พุทธทาสภิกขุ มปป.,3) ในขอบข่ายของความหมายดังกล่าวนี้ ทำให้มองเห็นว่า ผลงานศิลปะของตะวันตกบางแนวทางไม่อาจเข้าข่ายศิลปะตามนิยามในทรรศนะตะวันออกได้เลย โดยเฉพาะศิลปะที่หมายถึงการแสดงออกซึ่งอารมณ์ (Emotionism) ที่เป็นลักษณะสัจชาตญาณของศิลปินล้วนๆ และศิลปะที่สะท้อนปรากฏการณ์ที่ให้ความรู้สึกน่าเกลียดน่ากลัว เศร้าใจหรือสะเทือนใจในสังคม เป็นต้น ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า...ศิลปะเรามองเห็นกันในแง่ธรรมดาๆ ก็ให้เห็นว่ามันมีความงามชนิดที่ทำให้พอใจ ไม่ต้องเป็นไปในทางรูปร่างสีสนะอะไรมากนัก แต่มันทำความพอใจ ทำความสำเร็จประโยชน์แล้วก็ทำขึ้นด้วยฝีมือ...(พุทธทาสภิกขุ มปป.,3) โดยลักษณะดังกล่าวนี้ ศิลปะตะวันออกอย่างทัศนศิลป์ (visual art) จึงไม่เน้นในเรื่องสีหรือรูปร่างรูปทรงที่เหมือนจริง (Realistic form) แต่จะใช้สีน้อยสี เช่น จิตรกรรมเอกรงค์ (ศิลปะลงรักปิดทอง) และนิยมสร้างรูปแบบอุดมคติ (Idealistic) เพื่อที่จะสื่อความหมายและคุณค่าเชิงนามธรรมเสียมากกว่า

ท่านพุทธทาสภิกขุยังได้มองศิลปะหรืองานช่างฝีมือนอกเหนือไปจากผลงานที่ปรากฏเป็นรูปวัตถุ คือมองในแง่สำเร็จประโยชน์ของคนของชีวิตด้วยตามความที่ว่า...ให้สำเร็จประโยชน์จนถึงที่สุดในความมุ่งหมายแห่งเรื่องนั้นๆ... จึงมีคำว่า “ปรมัตตศิลป์” โดยท่านให้ความหมายไว้ว่า... ก็คือศิลปะที่มีความหมายอย่างยิ่ง มีประโยชน์อย่างยิ่ง ยิ่งถึงที่สุดแล้วก็ระบุในด้านที่เกี่ยวกับการครองชีวิต ไม่ใช่เรื่องการขีดเขียน การระบายสี การตกแต่ง การทำอย่างวัตถุภายนอก เดียวนี้เป็นเรื่องในจิตใจภายใน...(พุทธทาสภิกขุ มปป.,6-7) ที่จริงแล้วก็สอดคล้องกับความหมายทั่วไปของคำว่า “ศิลปะ” ในกรณีที่น่าไปใช้ประกอบกิจกรรมด้านอื่นๆ ที่แสดงถึงความเชี่ยวชาญ ความเป็นเลิศ (Excellance) ความเป็นเอก เช่น ศิลปะการตัดเย็บเสื้อผ้า ศิลปะการปรุงอาหาร ศิลปะการสร้างมนุษย์สัมพันธ์ เป็นต้น แต่โดยนัยแห่ง “ปรมัตตศิลป์” ซึ่งเน้นที่จิตใจ หมายถึงการควบคุมจิตใจ การยกระดับคุณค่าทางใจ การครองใจที่ต้องอาศัยศิลปะด้วย และต้องเป็นศิลปะสูงสุด เพื่อสำเร็จประโยชน์ทางจิตใจ โดยท่านพุทธทาสภิกขุได้ขยายความต่อไปอีกว่า...บรรดาสิ่งที่ให้สำเร็จประโยชน์แก่มนุษย์เราแล้ว ไม่มีสิ่งใดจะให้สำเร็จประโยชน์มากเท่ากับธรรมะหรือพระธรรม มีความละเอียดอ่อนในการประพฤติและยังความสำเร็จประโยชน์สูงสุด พระธรรมก็คือศิลปะ ศิลปะแท้จริงคือพระธรรม...(พุทธทาสภิกขุ มปป.,6)

2. สุนทรียภาพในศิลปะตะวันออก

ความหมายของสุนทรียภาพ (Aesthetics) หมายถึง ความงาม (Beauty) แต่ก็มี ความแตกต่างกันอยู่บ้าง นักปราชญ์บางท่านให้ทรรศนะว่า ความงามเปรียบเหมือนหนึ่งพรหมจารีณี มีอยู่ในภววิสัย และในสิ่งงามที่มนุษย์

สร้างสรรค์ (ศิลปะ) ขึ้น คำว่าสุนทรียภาพนั้น หมายถึง ความงามที่ถูกสัมผัสด้วยอารมณ์รู้สึกของคนแล้ว ตามทรรศนะดังกล่าวนี้ ความงามจึงหมายถึง คุณลักษณะหรือคุณสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งของวัตถุสิ่งของที่มีอยู่ตามธรรมชาติและในงานศิลปะหรืองานช่างฝีมือ ส่วนสุนทรียภาพเป็นความรู้สึกงามของคน เมื่อได้สัมผัสวัตถุแห่งความงาม (Aesthetic Objects) และผลงานศิลปะ ความรู้สึกงามของคนก็คืออารมณ์รู้สึกสุนทรีย์ อันมีลักษณะพึงพอใจ ช่างชื่นใจ หรือสะท้อนใจ เป็นรสทางใจที่เรียกได้ว่า “สุนทรียรส” (Aesthetic taste) และกล่าวได้ว่าผู้นั้นเป็นผู้มี “สุนทรียภาวะ” (Aesthetic maturity)

สุนทรียภาพในศิลปะตะวันออก พิจารณาจากผลงานศิลปะหรือสื่อความงามแนวตะวันออก ดังได้ให้ความหมายไว้แล้วข้างต้น โดยนิยามที่จะใช้คำว่า “ความงาม” แทนคำว่า “สุนทรียภาพ” ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า...คำว่างามหมายถึง คำที่เป็นไปในทางความสุขด้วยเหมือนกัน เพราะสิ่งใดงามย่อมทำความพอใจสบายใจให้แก่บุคคลนั้นๆ มันเป็นสัจชาตญาณก็ได้...(พุทธทาสภิกขุ มปป.,7) ความงามโดยนัยดังกล่าว ถ้าเป็นสุนทรียภาพย่อมต้องไม่เกี่ยวข้องกับความไม่งามตามทรรศนะตะวันตก ที่รวมเอาความน่าเกลียด ความหวาดกลัว ความสะท้อนใจเข้าไว้ด้วย สุนทรียภาพตะวันออกจึงเป็นสุนทรียภาพเชิงบวกเท่านั้น สอดคล้องกับ คำกล่าวของท่านพุทธทาสภิกขุ ที่ว่า...ความงามไม่มีลักษณะแห่งอภัย หรือเรียกได้ว่าไม่มีอภัยมุขก็ได้...อะไรที่ผิดพลาดไม่ถูกต้องหรือเป็นกิเลสนี้มันไม่งาม ต่อเมื่อมันเป็นตรงกันข้ามหรือไม่มีกิเลส มันมีความถูกต้องเราก็ เห็นว่ามันงามหรือมันมีศิลปะ...(พุทธทาสภิกขุ มปป.,14,9) โดยความหมายนี้ สุนทรียภาพในศิลปะตะวันออก จึงมีคุณลักษณะที่จะกำจัดหรือลดละสภาวะจิตที่ถูกครอบงำด้วยกิเลสตัณหา อันเป็นที่มาของความไม่สบายใจ ทุกข์ใจ หรือน้อมนำไปสู่อภัยมุข...(ที่มาของความเสื่อมแห่งความเป็นมนุษย์)

ศิลปะตะวันออกแสดงออกและสื่อสุนทรียภาพในเชิงบวก อันหมายถึงสุนทรียภาพที่ประเล้าประโลมใจให้ ประณีตอ่อนโยน ละเอียดลออนจนผู้ชมศิลปะต้องอาศัยการเพ่งพินิจ (Mind Contemplation) ในการเข้าถึงและ ช่างชื่นในสุนทรียภาพ (Aesthetic Appreciation) การเพ่งพินิจเป็นการฝึกฝนจิต สร้างเสริมสมาธิจิต เป็นการ พัฒนาจิต ไม่ใช่เป็นการตอบสนองความต้องการทางจิต ที่ถูกโน้มนำหรือถูกครอบงำโดยกิเลสตามสัจชาตญาณ แต่หากว่า ความต้องการในสุนทรียรสเป็นกิเลสอย่างหนึ่ง ก็เป็นกิเลสที่ได้รับการขัดเกลาให้อ่อนโยนและประณีต เป็นผลในการพัฒนาสัจชาตญาณดับด้วยความงามตามทรรศนะตะวันออก ที่เชื่อมั่นศรัทธาในศาสนาธรรม

3. บทบาทของศิลปะหรืองานช่างฝีมือ

ศิลปะตะวันออกมีบทบาทควบคู่กันไปกับศาสนาในการทำหน้าที่พัฒนาชีวิตและสังคม กล่าวคือศาสนา ได้เข้ามามีบทบาทมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตด้านในหรือวิถีแห่งจิตใจ แนวคิดเกี่ยวกับชีวิตหรือปรัชญาชีวิตตะวันออกถือว่า จิตเป็นมูลฐานแห่งความทุกข์สุข และเป็นต้นแหล่งหรือบ่อเกิดแห่งพฤติกรรมของคน ชาวตะวันออกเชื่อว่า จิตนั้นมีพลังอำนาจเหนือร่างกาย ดังคำกล่าวที่ว่า “จิตเป็นนายกายเป็นบ่าว” การควบคุมหรือปรับปรุงพฤติกรรม ของคนจึงต้องมุ่งเน้นที่จิตใจ หลักศาสนาก็มุ่งที่จิตใจ ศิลปะก็มุ่งที่จิตใจ ศิลปะจึงมีบทบาทควบคู่กันไปกับศาสนา ในทำนองรับใช้ศาสนาหรือเพื่อศาสนา และทำหน้าที่ให้สำเร็จประโยชน์ต่อชีวิต การที่ศิลปะมีบทบาทตอบสนอง ชีวิตจิตใจทำให้ลักษณะของศิลปะตะวันออกสะท้อนลักษณะเชื้อชาติ (Nationality) อันสัมพันธ์ไปกับธรรมชาติ แวดล้อมของชนชาตินั้นๆ ความแตกต่างหลากหลายของรูปแบบหรือแบบอย่างศิลป์ (Style of art) จึงปรากฏ ให้เห็นอย่างเช่น ศิลปะไทย ศิลปะขอม ศิลปะจีน เป็นต้น แต่บทบาทหน้าที่ในการเสนอเนื้อหาสาระนั้นคล้ายคลึง กันคือ คติชีวิต ความเชื่อ ความจริงหรือธรรมะในศาสนาเพื่อสำเร็จประโยชน์สูงสุดของชีวิต

บทบาทโดยทั่วไปของศิลปะไม่ว่าจะเป็นศิลปะตะวันตกหรือศิลปะตะวันออกต่างก็มีบทบาทหน้าที่ 3 อย่าง คือ บทบาทการให้การรับรู้ (Perceptual function of art) บทบาทการให้การศึกษา (Educational function of

art) และบทบาทการให้สุนทรียภาพ (Aesthetical function of art) ซึ่งอาจแตกต่างกันในรายละเอียด บทบาทในการให้การรับรู้ของศิลปะตะวันออก เป็นการให้การรับรู้ความจริงหรือธรรมะ ซึ่งเริ่มต้นด้วยการให้การรับรู้ในความเชื่อถือศรัทธา เรื่องราวเกี่ยวกับศาสดา ธรรมะอันเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติตนโดยอาศัย ศิลปะเป็นพาหนะหรือสื่อชี้แนะ บทบาทของศิลปะในการให้การศึกษา เป็นขั้นตอนต่อเนื่องมาจากบทบาทแรก คนที่ได้รับรู้และได้รับการศึกษาผ่านทางศิลปะจะสะท้อนบุคลิกภาพให้ปรากฏในลักษณะของการควบคุมหรือการปรับปรุงพฤติกรรมสอดคล้องกับคุณธรรมหรือหลักศาสนา เช่น การอุปสมบท ปฏิบัติธรรมวินัยในพุทธศาสนาโดยสมบูรณ์แล้ว ก็ได้ชื่อว่า “บัณฑิต” หมายถึงผู้รู้ผู้ได้ศึกษา บุคคลทั่วไปที่นับถือศรัทธาในศาสนา ก็ได้รับรู้และมีการศึกษาจากกวีตวาทธรรม มีการดำเนินชีวิตเยี่ยงคนดีมีศีลธรรมและคุณธรรม บทบาทของศิลปะในการให้สุนทรียรสหรือความงามของศิลปะตะวันออกก็คือการให้ความรู้สึกพึงพอใจ พบความสุขในการได้ชื่นชมความ ประณีตละเอียดลออของศิลปะพาให้จิตใจประณีตอ่อนโยน เป็นความสุขที่ไม่รีบเร่งหรือรุ่มร้อนไปตามกิเลสตัณหา เป็นความสุขที่น่าพอใจให้ลดละเสีย ซึ่งนิเวศน์ ด้วยความงามหรือสุนทรียภาพในศิลปะตะวันออก ไม่มีลักษณะ แห่งอบายแต่มีลักษณะอุดมคติ (idealistic) ตามคติธรรมในศาสนา

4. ธรรมะกับศิลปะและสุนทรียภาพ

ความงามหรือสุนทรียภาพแนวตะวันออกอันเป็นสุนทรียภาพเชิงบวกดังได้กล่าวแล้วนั้น มีความสัมพันธ์ สอดคล้องกับศิลปะหรืองานช่างฝีมือที่ประดิษฐ์สร้างโดยช่างศิลป์ผู้เลื่อมใสศรัทธาในศาสนา ความงามและศิลปะ จึงเข้าไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับธรรมะ ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า ความงามไม่มีลักษณะอบายหรือเรียกว่าไม่มี อบาย मुखก็ได้...ความงามอย่างมีธรรมะ ธรรมะที่มีอยู่ที่คนคนนั้นมันเป็นความงาม ธรรมะกับศิลปะจึงเป็นอัน เดียวกันอย่างนี้ (พุทธทาสภิกขุ มปป.,14,22) ขยายความได้ว่า ถ้าธรรมะหมายถึงความจริงหรือสัจธรรม อัน มีคุณค่าความงามหรือมีสุนทรียภาพ ศิลปะที่ทำหน้าที่รับใช้ศาสนาและสื่อธรรมะ ศิลปะนั้นก็งาม งามอย่าง ที่ไม่มีโทษไม่มีอบาย मुख แท้จริงแล้วธรรมะนั้นงาม ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า พระธรรมนั้นงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในเบื้องปลาย พระธรรมก็มีความหมายที่งามยิ่งกว่าสิ่งใด (พุทธทาสภิกขุ มปป.,5)

ความงามในธรรมะ ไม่ใช่สุนทรียภาพในระดับผัสสะที่สามารถจะสัมผัสรับรู้ได้ด้วยหู ตา อันเป็นอายตนะภายนอก แต่ความงามในธรรมะเป็นสุนทรียภาพระดับเพ่งพินิจ คือ การที่ต้องอาศัยจิตหยั่งรู้ ความงามในธรรมะ เป็นความงามแห่งปัญญาที่ประณีต สุขุม ล้ำลึก ยากแก่การเข้าถึง ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า พระธรรมนั้นงาม อย่างยิ่ง การที่มองไม่เห็นว่าเป็นพระธรรมนั้นงาม เพราะคนมีจิตใจหยาบ (พุทธทาสภิกขุ มปป.,4) ศิลปะตะวันออก ที่รับใช้ศาสนาทำหน้าที่สื่อสารธรรมะ ก็ต้องงามอย่างที่ธรรมะงามศิลปะตะวันออกจึงมีเพียงแต่ให้ความพึงพอใจ ด้วยสุนทรียรส แต่ช่วยกล่อมเกล่า ประเล้าประโลมใจให้ประณีต พอที่จะเห็นความงามในธรรมะด้วย สุนทรียรส ในศิลปะตะวันออกแท้จริงย่อมเจือปนไว้ด้วยธรรมรส อันยังให้คนสำเร็จในประโยชน์สุข มากกว่าสุขจากวัตถุ รูปธรรมใดๆ

* หมายถึง เครื่องปิดกั้นจิตให้อยู่ในแวดวงของกิเลสตัณหา กามราคะ พยาบาท ถดถอยหดหู่ พึงช่าน และความโลเลแห่งจิต / ความรู้สึกเลวร้ายทางจิตใจที่เกิดขึ้นและรบกวนอยู่ประจำ ทำให้จิตสูญเสียความบริสุทธิ์ ความสงบสุข หรือสูญเสียเสรีภาพ (พุทธทาสภิกขุ มปป.,37)

พุทธทาสภิกขุ ศิลปะแห่งการใช้สติในทุกกรณี สำนักพิมพ์ธรรมสภา 35/270 ถนนจรัสสินทวงศ์ 62 บางพลัด บางกอกน้อย กรุงเทพฯ 10700. มปป.,46 หน้า